

MÜSLÜMANLARIN MANTIK KONULARINI ELE ALIŞ YOLLARI*

Çev.Yrd.Doç.Dr. Ahmet KAYACIK**

Giriş

İbn Haldun, kitap yazmanın hedeflerini yedi nokta ile sınırlamıştır. Bunları aşağıda verilen başlıklar altında özetlemek mümkündür.¹

1- Telif: Bu, bilimin konularından bir konuyu içeren bir kitabın ortaya konmasıdır. Araştırmacı âlim bu eseri, ana ve alt başlıklara ayırır. Burada, eserden faydalanmanın yaygınlaşması için problemler ve konuları inceler ve bunları diğer insanlara ulaştırmaya çalışır.

2- Şerh ve Tefsir: Araştırmacı burada, öncekilerin sözleri ve eserlerinden anlam yönünden kapalı olanları açıklığa kavuşturmaya ve onların başkalarına izahına çalışır. Taki, bundan faydalanma hak ettiği yere ulaşsın. Bu, aklî ve naklî kitapların açıklanma yoludur.

3- Hatanın Düzeltilmesi (Tashihu'l-Hata): Burada araştırmacı, öncekilerden faziletleri ile meşhur olanların bu konuda yaptıkları hataları düzeltir ve bunun sonrakilere ulaştırmaya çalışır. Bu düzeltmeyi de, kitabı okuyanların bilmeleri için kitaba koyar.

4- Eksikliğin Tamamlanması: Araştırmacı, bu dalda bazı konu veya bölümlerin eksik bırakıldığını hisseder ve eksikliğe yer kalmayacak şekilde onu tamamlar.

5- Tertib ve Tasnif: Önceki müelliflerin eserlerindeki bölümler (bablar) bazen düzenlenmiş ve sıraya konulmuş olmaz. Araştırmacı bu bölümlerin düzen ve tertibini yapmayı amaçlar .

* Bu yazı, Muhammed Mehran Reşvan'ın, Nicholas Rescher'in The Development of Arabic Logic, (Pittsburg 1964) adlı eserinin Tatavvvuru'l-Mantıku'l-Arabi, adlı Arapça tercümesinde (Kahire 1985), Mantık Kavramı ve Gelişmesi Hakkında Sorunlar, başlıklı giriş kısmına eklediği üçüncü bölümünün (ss. 83-91) tercümesidir.

** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1- İbn Haldun, Mukaddime, Kahire, ts. s.499, 500. Bu bilgiler Mukaddimenin 1967'de Beyrut'ta basılmış olan üçüncü baskısının birinci cildinin otuz altıncı faslı içerisinde 1026-1028. sahifelerde yer alır.

6- Cem ve Tanzim: Bu ilmin konuları başka ilimler arasında dağınık olarak bulunabilir. Araştırmacı bu konuları tek bir kitapta toplar ve bunları bu kitapta düzenlemeye koyar.

7- Telhis ve Mu'cez: Orjinal eser, bazen geniş ve tafsilatlı olur. Araştırmacı eseriyle, bu eseri öz ifadelerle kısaltmaya çalışır. Ancak burada asıl (ilk) eserin maksadına eksiklik getirmemek için zorunlu olan bilgileri kısaltmaktan kaçınır.

İbn Haldun, burada sadece telifin amaçlarından bahsetmesine rağmen, onun yollarından bahsetmemiştir. Ancak biz, İslam mantıkçılarının mantık yazımında izlemiş oldukları yollardan söz ederek, onlardan bir kaçını vereceğiz. İslam mantıkçıları, az sonra ele alacağımız gibi, ikinci ve yedinci maksadı esas merkez kabul etmişlerdir. Yani, şerh ve tefsir ile telhis ve îcaz yolunu. Bu yolları tercih etmeleri, mantıkçının diğer amaçları farklı derecelerde gerçekleştirmesine engel olmamıştır.

Burada İbn Haldun'un zikretmediği başka bir durum vardır. Ancak o, söz konusu ettiği şeyle bağlantılı değildir. Fakat o, bize göre önemli bir yere sahiptir. Bununla kastedtiğim, tercüme ve çoğaltmadır. Bunun üzerine, Arap mantıkçılarının mantığı ele alış yollarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1- Tercüme ve Çoğaltma

Bu yol, müslüman mantıkçılarının Yunanca mantık metinleriyle tanışmasının ilk adımıdır. İbn Haldun'un bahsettiği ve ilk yazarın ilk amacını gerçekleştirmek üzere ortaya koyduğu Yunanca'daki kitap asıldır. Bu kitap, ister direkt olarak Yunanca'dan, isterse Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiş olmuş, bu arapça tercüme, kitabın orjinallerinden biri sayılır.

Tercümenin çoğaltılması işlemi, bir çok kimsenin ilgi duyduğu bir faaliyetti. Bu iş, çoğunlukla "kağıtçılarda" tamamlanıyordu. -Burası, kitapların çoğaltılıp satıldığı yerdirdi. Çoğaltılan kitap, doğal olarak asıl kitabın bir suretidir. Biz burada tercüme ve mütercimler asrından söz edecek değiliz. Bu, niyetlendiğimiz bir konu değildir. Şimdi belirteceğimiz şey, Yunanca mantık metinlerinin Arapça'ya tercümesinde ve Aristo'nun kitaplarına olan şerhlerin tercümesinde, Huneyn b. İshak okulunun büyük gayretler sarfettiğidir. Öyle ki, İbn Haldun'un belirttiği kitap yazma türüne giren, Aristo'nun Organon'unun Arapça nüshaları Araplarda bolca mevcuttur

2- Mantık Şerhleri

Bunlar, Aristo'nun mantık metinlerine ve bunların Yunanca şerhlerine ait şerh ve yorumlardır. Bu şerhlerin almış olduğu nihaf şekli Bağdat okulu

taim etmiştir. Bununla üçlü şerhleri kastediyorum. Burada tek bir metin için üç şerh vardı. Kısa (muhtasar) şerh, orta (mutavassıt) şerh ve büyük veya uzun şerh. Bu şerhlerin herbirinin ayrı ayrı şekli vardır.²

Büyük şerh, uzunluğu bir kaç cümleye ulaşan Aristo metninin bir kısmının harfiyyen alınması ile başlar. Sonra genelde alıntı metnin üç katı büyüklükte, bu metinle ilgili ayrıntılı münakaşa yapılır. Bu şerh, anlayış bakımından ve açık bir şekilde Yunan şârihlerinin ana metinde dediklerini, şerh yerine koyar.³

Orta şerh ise, şerhi tamamlayan açıklayıcı münakaşaları vermekle birlikte, Aristo'nun görüşünü yorumlar. Orta şerhin açıklamış olduğu metinden uzun olması adettir.⁴

Kısa şerh, Aristo'nun kitabının özetini sunar. Yine kitabın konusuna dair giriş mahiyetinde veya bu eserin Aristo'nun tüm kitapları içerisindeki yeri hakkında bir takım düşünceler sunar. Bu eserin uzunluğu, genel olarak asıl kitabın yarısına ulaşır.⁵

Mantuk şerhlerinin bu üçlü taksimi, Arapların Nesturi akademilerinden faydalandıklarını ve öğretim programını bildiklerini göstermektedir. Kısa şerh öğretimin birinci safhası, orta şerh ikinci safha ve büyük şerh de üçüncü safha içindi.⁶

Telhis ve tatvil'in öncekilerin eserlerinde mevcut olduğu söylenir. Yazar Ebu'l-Hasen İshak, el-Burhan fi Vücuhi'l-Beyan adlı eserinde, eserlerinin öğrenilmesi kolay olsun diye, Aristo ve Akadis'in kısa (özet) eser yazdıklarını zikreder. Ancak Yuhanna ve Galenus büyük şerh yazmışlardır.⁷

3- Nazm

Bu tarz, mantık konularının şiir tarzında bir üslubla ifade edilmesidir. Bu, bir çok ilimde bilinen bir yoldur. Belki de, Arap dilinin tanıdığı bu türün en meşhur örneği, İbn Malik'in nahivle ilgili Elfiyye'sidir. Elfiyye, recez bahrinde 1000 beyittir.

2- Rescher, Nicholas, The Development of Arabic Logic, Pittsburg 1964, s.159

3- A.g.e., aynı yer

4- A.g.e., aynı yer

5- A.g.e., s.160

6- A.g.e., aynı yer.

7- Danişpejuh, Muhammed Taki, Mukaddime li-Tahkiki Kitabu'l-Mantık li-İbn Mukaffa ve Hududu'l-Mantık li-İbn Behriz, Tahran 1357, s. 5, 6.

Muhammed Zekerriyya er-Razi'nin Kaside fi'l-Mantık adı altında bir kaside nazmettiği⁸ ve aynı şekilde Şemsüddin el-Halhali'nin (ö.h.570) Kaside fi'l-Mantık yazdığı rivayet edilir.⁹ İbn Nedim, Ebu'l-Abbas Abdullah en-Naşi el-Enbari el-Bağdadi, el-Mısri ve Şirşir (ö.h.293) diye bilinen kelimacının tek bir görüş üzere ve tek bir söz üzere kafiyesi olan dört bin beyit kasideyi yazdığını ve burada felsefe yolunu tuttuğunu rivayet eder.¹⁰ Şiir tarzında mantıkta yazılanların en meşhuru, İbn Sina'nın el-Kasidetü'l-Müzdevice ve Ahderî'nin es-Süllemü'l-Mürevnak fi'l-Mantık adlı eseridir. Bu son eser Ebherî'nin İsağuci'sinin şiir tarzında düzenlenmesidir.

4- Haşiyeler

Müslüman mantıkçılardan Müteahhirîn¹¹ kısmının yaygın bir yöntemi idi. Bu yöntem, şerh ve tefsir yöntemine benzer. Ancak şerhler, temel eserlere ait ve genelde temel metinlerin yorumu idi. Haşiyeler ise, bu kitapların şerhi üzerine yapılan bir şerhtir. Kimi zaman ise, kitablardan bir kitabın şerhine yapılan ta'likin şerhi olurdu.

Bu yöntemde haşiye yapan kimse, genelde eser sahibinin cümle cümle şerh ettiği sözünü alır ve çoğu kere dilsel yönden tafsilatlı bir açıklamasını yapar ve ardından kastedilen manayı sunar. Hatta bazen haşiye yazan kimsenin şerhi tek bir kelimeyi açıklamak için onun etrafında dolaşır durduğu bir kelimeyle sınırlı kalır. Bazende harf-i cer gibi, bir harf üzerinde durur ve burada bu harfin kullanımını ve kullanımın delaletini açıklardı. Bundan dolayı haşiye, bazen açıklamış olduğu asıl metnin bir kaç katına varırdı. Ayrıca kimi zaman haşiye, bir şerh veya başka bir haşiye ile açıklanırdı. Bu sonuncusu üzerine üçüncü bir haşiye yazılır ve bu şekilde devam ederdi. Bu haşiyelere bir kaç örnek; İbn Sina'nın İşarât'ına Nasrüddin Tusi'nin yazdığı şerhe İbn Kemal Paşa'nın haşiyesi; Porphyrios'un İsağoci'sine* Kâtî'nin yazdığı şerhe, Berdaî'nin haşiyesi, bu haşiye üzerine Yahya b. Nasuh el-İsrailî'nin haşiyesi.

8- Danişpejuh, a.g.e., s.6.

9- Katip Çelebi, Keşfu'z-Zünun, s.1344.

10- İbn Nedim, el-Fihrist, (Tah. Rıza-Teceddüd) Tahran 1971 s.217.

11- Mantık'da Mütekaddimin ve Müteahhirin ayrımı Taftazani'den önce ve sonra olan manuk bilginlerini ifade eder. (Bkz. Abdulkuddüs Bingöl, Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, İstanbul 1993, s.13.

* Kâtî (Hüsameddin Hasan, 1290-1359)'nin şerhi Porfiros'un İsağoci'sine değil, bilakis Ebherî'nin İsağuci'sine aittir. Bu şerhin el yazma nüshalarından biri 1460/2 nolu kayıtle Milli Kütüphane de yer almaktadır.

5- Muhtasarlar (Özet Eserler)

Bu da, Müteahhirîn Arap mantıkçıları tarafından çok kullanılan yaygın bir metoddur. Bu metod, belki de üçüncü tür olan şerhler, yani mülahhas'tan alınmış bir yöntemdir. Ancak muhtasarlar, belirli bir kitapla sınırlı değildir. Tersine, tafsilden her hangi bir miktarda açıklama ve şerhe girilmeksizin yapılan, bütün mantık konularının hepsini bir kaç sahifede inceleyen kısa eserlerdir. Bu muhtasarlar yaratıcılığın ve mantık çalışmalarına ciddi önemin azaldığı bir dönemde yaygınlık kazanmıştır. Bu kısa eserler, mantığa aşına olmak isteyenlerin ezberleyebileceği özet materyal mesabesinde idi.

İbn Haldun bu metodu tenkit etmiş ve bunda eğitimin bozukluğuna dair bir alamet görmüş ve şöyle demiştir:

"Müteahhirîn'den çoğu kimse, ilimlerdeki yol ve yönleri, özenerek ve bunlardan her bir ilimde, o ilmin meselelerini ve meselelerin delillerini kısa şekilde sözcüklere hasrı içeren ve her bir fenne ait bir çok anlamı, bir kaç söze yükleyen kısa bir program yaparak, kısaltma yoluna gitmişlerdir. Bazen tefsir ve beyan konularında uzun ve temel kitaplara yöneliyor ve ... mantıkda Huncî'nin yaptığı gibi, ezberlenmeye elverişli olacak şekilde kısaltıyorlardı... Bu, öğretimde bir bozukluktur."¹²

6- Teşcir¹³

Bu, düşüncelerin ince ve kısa bir şekilde açıklamaya yarayan ve ağaç şeklinde olan bir yoldur. Dördüncü asırda Ebu Zeyd el-Belhi'nin talebesi olan İbn Ferigun, İbn Behruz'un üslubunu takip ederek, mantık, yazma adabı ve Arap dili grameri konusundaki Camî'l-Ülüm adlı kitabını, bu metoda göre yazmıştır. Tıpkı Muhammed Rüşdi b. Mustafa'nın 905 yılında vefat eden İstanbul Kalenderiye medresesi (hocası) Yusuf b. el-Cüneyd Çelebi Tokadi'in "Zübdetü't-Tarifât"ını bu yönteme göre yazdığı gibi. Bu arap dilinde dört zübde'dir. Üçüncüsü mantık konusunda, sonuncusu ise İlmü'l-Adab'dır.

Belki de, Haşim oğulları için olan soy kütükleri veya Arap aileleri için yazılan ağaç şeklinde yapılmış nesiller veya tarih kitapları için olanlar, bu üsluptan alınmış bir kopyeden ibarettir.

Bu teşcir metodu, cetveller kullanma, sütunlara bölme, basamaklar çizme, Aristo'nun kendisinin, İbn Sina'nın, İbn Talmus'un, Ebi Salt el-İşbili, Es-Seyyid et-Tusi, Ebu'l-Berekat el-Bağdadi'nin ve Fransız Oler'in

12- İbn Haldun, a.g.e., s.501. Ayrıca 1967 Beyrut baskısı otuz altıncı fasıl, s.1028-29.

13- Bu bölüm Danişpejuh'un adı geçen Mukaddime'sinden alınmıştır. s.7.

eserlerinde gördüğümüz hece harflerini, daireler ve düz çizgiler kullanmaya benzemektedir. Teşcir metodu, niteliksel mantığın, niceliksel matematiksel mantığa yaklaştırılma türünden bir çalışmadır.

Şimdi şümullu bir bakışla bu yolların arkaplanındaki, Arap mantığının gelişmesiyle ilgili olan delalet üzerinde durabiliriz. Şüphesiz ki, İslam mantıkçılarından Mütেকaddimin, Yunanca mantık metinlerinin tercüme edilmesine, sonra da daha önce bahsettiğimiz, üçlü şekilde şerhlerini yapmaya büyük önem vermişlerdir. Önümüzde, bu saha ve önceki dönem ile ilgili, Müslüman Doğudaki Huneyn b.İshak Medresesi ve Bağdat Medresesi gibi, meşhur isimler vardır. Bu dönem, bu özellikleriyle mantık çalışmalarının altın çağını temsil eder. Bu dönem, resmi dairelerin, yani halifelerin, vezirlerin ve hükümet dairelerine yakın olan kimselerin, bu alanda çok büyük bir rol oynadığı bir dönemdir.

Ancak görünüşe bakılırsa yaklaşık hicri altıncı asırdan beri tercüme ve şerh çöşkusu yavaş yavaş azalmış ve mantıkla ilgili ciddi çalışmalara olan ihtimam, çeşitli şartlar neticesinde, daha sonra da işaret edeceğimiz üzere savunucu ve yardımcıların çoğunluğunu kaybetmeye başlamıştır.

Belli ki, o dönemde mantığa önem vermesi gereken çok sayıdaki kimse, önlere atalarının temin ettiği büyük bir şerh ve tercüme kültürü (mirası) bulmuşlardı. Bunlardan bir kısmı, bunları özet haline getirme yolunu tuttu. Bunlar, o eserler için şerhler yazıyorlar ve onlara haşiyeler, açıklayıcı ekler ilave ediyorlar, mantıkla ilgili muhtevasını özetliyorlardı. İşte bu nedenlerle, Farabi, Ebu Bişr Matta, Yahya b. Adiy ve diğerlerinde görmüş olduğumuz ciddi çalışmaları kaybetmiş olduk.

Aynı şeyler, Bağdat okulunun ünlü isimlerine yeniden zihinlere getirmeye çalışan İbn Rüşd hariç, Müslüman Batı dünyası için de söylenebilir. Ancak durum İbn Rüşd'den sonra devam etmemiş ve mantıkla ilgili çalışmalar, bu yönelişi sürdürececek kimseleri bulamamıştır.

Böylece Arap mantıkçılarının tuttuğu yollardan kimisini biz de tutabileceğiz. Böylelikle mantık konularını araştırarak, bu araştırmanın seyrettiği güzergah ve ulaştığı ilerleme ve uğradığı gerilemenin boyutlarını gösterme imkânını bulacağız. Bu sayede elimizde Arap Mantığının gelişmesini araştırmada kendisinden yardım alacağımız bir aracımız olacaktır. Gelişmenin akışı, tercüme ve metinlerin şerh ve tefsirinden başlayıp, okul kitaplarının kısaltılmasına ve haşiyelerine doğru olmuştur.